

مسئولیت مدنی ورزشکاران از منظر فقه و حقوق

علی اکبر محمدزاده^(۱)

چکیده

«ورزش» علاوه بر مزایا و فواید فراوان به جهت طبیعت خود عوارض و آسیب‌هایی هم به دنبال دارد. کسی که تمایل و علاقه به انجام یک رشته ورزشی پیدا می‌کند، معمولاً بر اساس مقررات و ضوابط فنی حاکم بر آن ورزش به حرکات ورزشی می‌پردازد، با این حال اگر او در ضمن فعالیت ورزشی به شخص دیگر صدمه بزند، آیا مسئولیت مدنی (ضمان) آن متوجه او می‌شود. این پرسشی است که این روزها زیاد مطرح می‌شود! برای دستیابی به پاسخ این پرسش باید متون فقهی - حقوقی و قوانین موضوعه بررسی کرد. با مراجعه به این متون و قوانین موجود در جمهوری اسلامی ایران مشخص می‌گردد که عنصر «تقصیر» در ایجاد مسئولیت مدنی شرط است. یعنی اگر شخص در حین انجام فعالیت ورزشی از روی «تقصیر» به طرف دیگر آسیب وارد کند، ضامن است و در غیر این صورت بر اساس ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و تصریح فقها، ضمانتی متوجه این شخص نیست. روش ما در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، ضمان، ورزشکاران، فقه و حقوق.

۱- استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، دانش آموخته خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم. mohammadzadeh15@gmail.com

دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۴/۱۰ - پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۶/۵

مقدمه:

اهمیت «ورزش» به لحاظ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... سبب شده است که به سرعت پیشرفت کند و روز به روز چهره علمی و فنی بیشتری به خود بگیرد. امروزه جایگاه، نقش و اهمیت تربیت بدنی و ورزش که لازمه سلامتی و تندرستی در جامعه است، بر هیچ کس پوشیده نیست، به گونه‌ای که حتی با غرور ملی نیز پیوند خورده است اما باید دانست، که ورزش از خطرات و آسیب‌ها بری نبوده و ممکن است، یکی از ورزشکاران به هنگام عملیات ورزشی روی ورزشکار دیگر مرتکب خطایی شود.

قانونگذار این خطرات و آسیب‌ها را هم مد نظر قرار داده است. به همین دلیل در بند ۱ ماده ۱۵۸ ق.م.ا آورده است. اگر این حرکات بر طبق مقررات آن ورزش صورت گرفته و آن مقررات هم برخلاف موازین شرعی نباشند، مسئولیت کیفری نخواهند داشت، ولی مسئولیت مدنی همچنان برقرار است.

مسئولیت مدنی مذکور را می‌توان به مسئولیت مدنی در ورزش تعبیر کرد که جایگاه آن در نظام خاص حقوق ورزشی است. لازم به ذکر است که یکی از نویسندگان در خصوص تاریخچه حقوق ورزشی می‌نویسد: «نخستین بار واژه «حقوق ورزش» در دپارتمان تربیت بدنی و ورزش دانشگاه آریستولیان تسالونیک یونان به سال ۱۹۸۴ استفاده شد.» (شکری، ۱۳۹۱) به علاوه، یکی از حقوقدانان برجسته ایرانی بر این اعتقاد است که «با توجه به این که حادثه از ورزش تفکیک ناپذیر به نظر می‌رسد و به طور قاطع احتراز پذیر نیز هم نیست، بنابراین باید تاریخ تولد حقوق ورزشی را همان مقطعی دانست که انسان ورزش را به عنوان یکی از مهمترین نهادهای زندگی اجتماعی خود پذیرفته است، اما کم و کیف آن در هر جامعه بستگی به سطح تمدن و فرهنگ آنها داشته است. کما اینکه امروزه نیز چنین است.» (آقایی نیا، ۱۳۸۱، ص ۶)

به این ترتیب، با توجه به اهمیت ورزش در جامعه کنونی و نیز منافع زیادی که بر آن مترتب است، بررسی خطاهای ورزشی و مسئولیت مدنی ورزشی از دیدگاه حقوق و قانون دارای ارزش بالایی است، چرا که می‌تواند در نوع نگاه مردم به ورزش تأثیرگذار باشد.

مبحث نخست: خطای ورزشی، منشأ مسئولیت مدنی ورزشی

خطا در لغت به معنای نادرست، ضد صواب و گناهی که از روی عمد نباشد و نیز به معنای سهو و اشتباه است. (عمید، ۱۳۶۳، ذیل لغت خطا)

خطا در حقوق، وصف عملی است از صاحب تمیز که به غفلت یا ندانسته یا اشتباه یا بی‌مبالاتی بی‌احتیاطی سر بزند که مخالف قانون باشد. از مبانی حقوق مدنی ایران در ضمانات قهری آن است که خطا دخلی در مسئولیت ندارد، صرف انتساب اضرار (اتلاف تسبیبی یا اتلاف بالمباشرة) کافی است که ضررزننده را ضامن (مسئول اضرار) بدانند. در امور کیفری، خطا عبارت است از بی‌مبالاتی احتیاطی عدم رعایت مقررات دولتی و عدم مهارت. (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲، ش ۱۶۳۴، ص ۳۳۶) به عبارت واضح‌تر، خطا عبارت است از انجام دادن کاری که شخص به حکم قرارداد یا عرف می‌بایست از آن پرهیز کند یا خوداری از انجام کاری که باید انجام دهد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۲۹۶) ولی آنچه بایستی تعریف و تبیین شود، لغت حوادث ورزشی است که در بند ۱ ماده ۱۵۸ ق.م.ا آمده است. مقنن با استعمال واژه حوادث، تمام نتایج مجرمانه ناشی از عملیات ورزشی که به طور معمول جرم به حساب می‌آید را در شمول بند مذکور ارائه کرده است: «حادثه می‌تواند از ضرب و جرح ساده شروع و به شکستگی، نقص عضو، از کار افتادن عضو، زوال منافع، مرض دایم، فقدان یا نقص یکی از حواس یا زوال عقل و بالأخره مرگ منتهی گردد.

بنابراین لغت حوادث نسبت به خطا اعم است و مصادیق بیشتری را در بر می‌گیرد. لذا شدت و ضعف نتیجه حاصله از عملیات ورزشی علی‌الاصول تأثیری بر جرم بودن یا نبودن آن ندارد.

در مجموعه مقررات ورزشی، بارزترین مصداق، مقررات ناظر بر خطاهای ناشی از عملیات ورزشی است. هر ورزش اصولاً دارای یک مجموعه مدون است که تحت عنوان قوانین یا مقررات تهیه و در اختیار فدراسیون یا هیأت‌ها قرار می‌گیرد. هرگاه ورزشکار در حین بازی از این قوانین تخلف کند و بر روی ورزشکار دیگر حادثه‌ای ایجاد نماید، خطا خواهد بود. به عبارت دیگر هر حرکت ورزشی که خطرناک، مخالف شئون ورزشی یا خلاف اخلاق ورزشی باشد نیز خطا محسوب

می شود. بنابراین می توان گفت مراد از حوادث ورزشی تمام جرائم و شبه جرائمی است که توسط ورزشکاران، معلمان، مربیان، مدیران، تماشاگران، سازندگان و تولیدکنندگان لوازم و تجهیزات ورزشی و امثال آنها به طور مستقیم یا غیرمستقیم در رابطه با ورزش انجام می گیرد. موضوع این وقایع ممکن است سلامتی، جان، اموال، حیثیت، شرافت و سایر حقوق قانونی اشخاص باشد که به نحوی در محدوده ورزش حضور دارند. از همین یکی از نویسندگان حقوقی معتقد است، مد نظر حقوق مسئولیت مدنی، گروهی از مقررات است که مراقبتها و احتیاط ویژه ای را بر بازیکنان تحمیل می کند و هدف آن تأمین ایمنی و پرهیز از خشونت در بازی های ورزشی است؛ حقوق مسئولیت مدنی به گروه دوم علاقه دارد و به مطالعه و تعیین ارزش آن می پردازد و در همین گروه است که خطای ورزشی و اثر آن در روابط حقوقی مطرح می شود. (همو، ۱۳۷۸، شماره ۴۳)

مبحث دوم: شرایط تحقق مسئولیت مدنی / ورزشی

هرگاه کسی با رفتار خود موجب لطمه به حقوق اشخاص دیگر شود در اصطلاح می گوئیم، که مسئولیت قانونی دارد. گاه رفتار خلاف قانون متخلف، جرم محسوب می شود که در این صورت نوع مسئولیت او کیفری است. در هر مورد که شخص، ناگزیر از جبران خسارت دیگری باشد، می گویند، در برابر او مسئولیت دارد. لازمه مسئولیت داشتن اختیار است. انسان آزاد و عاقل از پیامد کارهای خود آگاه و در قبال آنها مسئول است. بر مبنای این مسئولیت، رابطه دینی ویژه ای بین زیان دیده و مسئول به وجود می آید: زیان دیده طلبکار و مسئول بدهکار می شود و موضوع بدهی، خسارت است که به طور معمول با دادن پول انجام می پذیرد. (همان، ص ۴۸)

معیار تعیین خطای ورزشی، رفتار ورزشکار آگاه و محتاط در شرایطی است که فعل زیانبار واقع می شود. عامل اضطرار و دفاع مشروع را نیز باید جزء این شرایط به حساب آورد. تجاوز از این رفتار متعارف، خطا و سبب مسئولیت مدنی است. مسئولیت خساراتی که تماشاگران مسابقه های ورزشی می بینند، اصولاً بر عهده برگزارکنندگان آن است، مگر اینکه ناشی از خطای بازیکنان یا اقدام تماشاگران

باشد. مبنای این مسئولیت "تقصیر" است که باید آن را کوتاهی در تأمین امنیت تماشاگران دانست. (همان، ص ۴۳)

مسئولیت مدنی قراردادی است یا خارج از قرارداد. در مسئولیت قراردادی، علت اجرا نشدن تعهدات و عدم وفای به عهد ناشی از قرارداد فی مابین است، یعنی فردی که به تعهدات خود عمل نمی‌نماید و به این طریق باعث ضرر به غیر می‌گردد، مکلف است از عهده خساراتی که در این رهگذر حاصل گردیده برآید، و ضامن است (مسئولیت ناشی از قرارداد). به عنوان مثال: یک مربی کشتی که متعهد به آموزش فنون کشتی به نوجوانان بوده به دلیل ندادن آموزش صحیح و بی‌احتیاطی باعث مصدومیت یک نوجوان شده است مربی در برابر نوجوان و والدین وی مسئول بوده و مکلف به جبران خسارات است. در فقه در فرضی که والدین، فرزندان‌شان را برای شنا نزد مربی می‌سپارند، گفته شده است که مربی در صورت غرق شدن کودک و اثبات تقصیر در نگهداری (گو اینکه در فرضی که مربی مرتکب تقصیر شده و صغیر نیز مرتکب تقصیر شده و در نتیجه تقصیرش غرق شود و فعل زیانبار در واقع اثرش بر خود صغیر واقع گردد؛ در حقیقت آنچه مهم است تقصیر خود مربی (و نه شخص زیان دیده) است که موجب تحقق مسئولیت مدنی برای وی به سبب تقصیر در حفاظت از صغیر می‌شود، خواه زیان دیده، کودک باشد و خواه شخص ثالث)، مسئولیت مدنی دارد (شهید ثانی، ج ۲، بخش دیات) اگر با این حال نظر مشهور فقها این است که مربی در هر حال ضامن است، اعم از اینکه مرتکب تقصیر شده باشد یا نه. (حسینی عاملی، ۱۴۲۶، ص ۲۸۹؛ شهید ثانی، ص ۱۴۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۱۰۶)

در مورد مسئولیت خارج از قرارداد (قراردادی فی مابین وجود ندارد) اگر یکی از طرفین عمداً یا به خطا به دیگری زیان وارد کند، باید با توجه به دستور قانون عملیات ورزشی و رعایت مقررات و موازین خاص خود با او برخورد گردد و ورزشکار متخلف از مقررات به حکم قانون، مسئول خسارات ناشی از صدمه وارده به ورزشکار یا دیگران است. (چلبی، ۱۳۹۰، ص ۴۲)

بر اساس ماده یک قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹: «هر کس بدون مجوز قانونی، عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا

شهرت تجارتي یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است.»

از این رو می‌توان گفت که تحقق مسئولیت مدنی ورزشی موکول به وجود شرایط ذیل است:

۱- ارتکاب عمل: لطمه به حقوق دیگران می‌تواند به صورت فعل و ترک فعل باشد، فعل یعنی انجام کاری که تجلی خارجی آن به سهولت مشهود و محسوس است، مثل تکل از پشت به صورت عمدی در رشته ورزشی فوتبال و یا هل دادن شناگر مبتدی به داخل آب در رشته ورزشی شنا.

اما ترک فعل وقتی واقع می‌شود که خودداری کننده بر اساس قانون و یا قرارداد موظف به انجام کاری باشد. مثلاً داور مسابقه ژیمناستیک قبل از شروع مسابقه از بازدید دقیق اسباب معیوب خودداری کند و ورزشکار بر اثر نقص موجود مصدوم شود، و یا در رشته شنا، غریق نجات از نجات شناگری که در حال غرق شدن است، خودداری نماید که در این صورت داور غریق نجات مسئول حادثه هستند.

۲- وجود ضرر: ضرر می‌تواند به اشکال مختلف ایجاد شود از جمله صدمه جانی مانند ضرب و جرح و نقص عضو؛ تجاوز و لطمه زدن به حیثیت شخصی مانند شایعات منکراتی در مورد سرپرست، مدیران ورزشی و مربیان زحمت کش، و به صورت تلف نمودن و ناقص کردن اموال ورزشگاه، مثل آسیب رساندن به تشک کشتی و تاتامی و وسایل بدنسازی.

۳- خلاف قانون بودن: باید دانست صرف انجام کاری که منجر به ضرر غیر شود، موجب مسئولیت مدنی نیست، بلکه عمل ارتكابی باید خلاف قانون و بدون مجوز قانونی باشد. مفهوم مخالف آن این است که ضرر و زیان ناشی از اعمال قانون، موجب مسئولیت مدنی نیست. به طور مثال، اگر ورزشکاری با رعایت تمام مقررات ورزشی رشته خود، موجب مصدوم شدن حریف شود، چون عمل او بر اساس قانون و مجاز بوده لذا مسئولیتی نخواهد داشت.

۴- رابطه سببیت: باید بین دو عامل ضرر و فعل زیانبار رابطه سببیت وجود داشته باشد. یعنی ضرر از فعل ناشی شده باشد. برای مثال، شکستگی پای جودوکار باید

نشئت گرفته از خطای حریف او باشد تا حریف را مسئول بدانیم. بنابراین می توان گفت، باید تمام چهار شرط مذکور رعایت شود تا بتوان گفت، شخص مسئول است. در صورت فقدان یکی از شرایط فوق، مسئولیت مدنی شخص مرتکب ملغی می گردد.

مبحث سوم: مسئولیت مدنی / ورزشی در فقه

مسئولیت مدنی و ضمان ناشی از عملیات ورزشی و تعلیم ورزش در فقه سابقه طولانی دارد. رشته های ورزشی در گذشته، عمدتاً شامل تیراندازی، اسب سواری و شنا بوده و نظرات فقهی نیز بیشتر حول و حوش همین موارد است. وجود این سابقه طولانی در فقه، مؤید چند نکته است: اول، اهمیت ورزش و توجه به حوادث ناشی از آن. دوم، قدمت این سوابق گرانبها که ما را در مقابل نظام های حقوقی بیگانه، مباهی و مفتخر می سازد، و در عین حال هشدار می دهد که نباید صرفاً به افتخارات گذشته به عنوان تاریخچه دل خوش داشت، بلکه وظیفه ما باید تلاش در جهت تکامل کمی و کیفی آنها باشد و نه صرف نقل آنها.

در قاعده اقدام که قاعده ای فقهی است: هر کس به ضرر خود نسبت به مال و جان خود اقدام کند، در مورد اقدام او، کسی به نفع او ضمان قهری یا مسئولیت مدنی ندارد. (بجنوردی، ۱۳۷۱، ص ۷۵)

(بنابر این قاعده، هر کس بارضایت و بدون اکراه یا تهدید اقدام به عملی کند و در حین یا بعد از انجام آن مضروب شود، هیچ کس ضامن نیست، مگر در صورت تعدی و تفريط. به عنوان نمونه موارد ذیل را می توان نام برد:

نمونه اول: «اذا مر رجل بين الرماه و بين الهدف فاصابه سهم من الرماه فهو خطأ لان الرامى ما قصده

و انما قصد الهدف.»

هرگاه شخص در محل مسابقه تیراندازی از فاصله میان مسیر تیر و هدف عبور کند و مورد اصابت تیر قرار گیرد و کشته شود، این قتل خطایی محسوب می گردد، زیرا تیرانداز، قصد او نکرده، بلکه مقصود او هدف بوده است. (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۱۸۹)

نمونه دوم: «واذا مر رجل بين الرماه وبين الغرض فاصابه سهم وقد حذره الرامى لم يضمن وان لم

یحذره وکان فی ملکه قد دخل علیه به غیر اذنه فکذلک وان دخل علیه باذنه اوکان فی غیر ملکه و لم یحذره کانت دینه علی عاقلته.»

هرگاه شخص در محل مسابقه از فاصله میان تیراندازان و هدف عبور کند و مورد اصابت تیر قرار گیرد، چنانچه تیرانداز هشدار داده باشد، مطلقاً ضامن نیست، ولی اگر هشدار نداده باشد، در فرض آنکه محل در مالکیت تیرانداز بوده و مصدوم بدون اجازه وی وارد شده، باز هم ضامن نیست و چنانچه مصدوم با اجازه وی وارد شده و یا محل، ملک تیرانداز نبوده و هشدار نداده است، ضمان بر عاقله وی مقرر خواهد بود. (ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸، ص ۷۸).

نمونه سوم: «اذ قال حذار لم یضمن لما روی» (اگر تیرانداز گفته باشد) حذار: بپرهیز. ضامن نخواهد بود و به همین مقدار بسنده نمود، و به ذکر مستند فتوی پرداخته است. (محقق حلی، بی تا، ج ۳، ص ۲۵۱)

نمونه چهارم: «و ان سلم ولده الصغیر الی السابح لیعلمه السباحة فغرق فالضمان علی عاقله السابح لانه سلمه الیه لیحاط فی حفظه، فاذا غرق نسب الی التفريط فی حفظه».

و اگر تسلیم کند، فرزند صغیر خود را به معلم شنا تا شناگر بیاموزد او را شنا، سپس طفل غرق شود، ضمان بر عهده عاقله معلم شنا است، زیرا که ولی، طفل را به او تحویل داده است تا در نگهداری طفل احتیاط کند. بنابراین اگر غرق شود، این غرق مستند است به تقصیر معلم شنا در نگهداری طفل، اما قاضی قایل شده است به اینکه مقتضای قیاس در مذهب، این است که معلم شنا، ضامن دیه نفس نیست، زیرا این فعلی است که عادت و عرف بر آن جاری شده است برای مصلحت خود طفل. بنابراین اگر به واسطه شنا تلف شود، ضامن نیست. همانگونه که اگر معلم کودک را در حد متعارف بزند، سپس طفل به واسطه این ضرب تلف شود، ضامن نیست و قال القاضی، قیاس المذهب ان لا یضمنه لانه فعل ماجرت العاده به لمصلحته فلم یضمن ما تلف به کما اذا ضربه المعلم الصبیب ضرباً معتاداً فتلف به فأما الکبیر اذا غرق فلیس علی السابح شیء اذا لم یفرط لان الکبیر فی ید نفسه لا ینسب التفريط فی هلاکه الی غیر.

اما در مورد شخص بالغ، اگر غرق شود، بر معلم شنا چیزی نیست، آنگاه که تفريط نکرده باشد، زیرا که اختیار بالغ در دست خود اوست و تفريط در هلاک بالغ علی القاعده به غیر نسبت داده نمی شود. (ابن قدامه، ۱۴۰۶، ج ۹، ص ۵۷۸)

نمونه پنجم: «اذا مرَّ بين الرماة في مكان مباح له المرور فيه فاصابه سهم احدهم مثلاً فالديه على عاقلة الرامى بلا خلاف اجده بين من تعرض له كالفاضلين والشهيدین وغيرهم یگونه مخطئاً وفي قصده والا كان عليه القود او الدية فيماله كما عرضة مكرراً نعم لو ثبت انه قال: خدای وسمع المار وكان متكتمناً من العدول لم یضمن العاقلة بلا خلاف اجده ایضاً لما روى ان صبياً دق رباعيته صاحب بخره فرفع الى علي عليه السلام فاقام بينة انه قال: خدای، فدرا عنه القصاص، وقال قد اعذر من حذر».

اگر کسی عبور کند، از میان تیراندازان در مکانی که برای آن عابر حق عبور وجود داشته باشد، سپس تیر یکی از آنان به عنوان مثال به او اصابت کند، دیه بر عهده عاقله تیرانداز است، بدون آنکه خلاف آن را بیابیم. کسانی متعرض این مسأله شده‌اند مانند محقق حلّی و علامه حلّی و شهیدین و دیگران، زیرا که تیرانداز در فعل خود و قصد خود خطا کرده است، وگرنه قصاص یا دیه از مال خودش بر عهده او خواهد بود. چنانکه کراراً دانستیم. آری، اگر ثابت شود که او هشدار داده است و عابر آن را شنیده و امکان بازگشت داشته است، عاقله ضامن نیست، بی آنکه خلافی بیابیم. به دلیل آنچه روایت شده است که کودکی دندان کودک دیگری را در پرتاب تیر... شکسته بود، نزد حضرت علی عليه السلام مرافعه شد و آن صغیر بینه اقامه کرد که هشدار داده است. حضرت علی عليه السلام قصاص را از او برداشت و فرمود کسی که هشدار دهد، از مجازات معاف است. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۶۸)

نتیجه گیری:

در خصوص مسئولیت ناشی از فعالیت‌های ورزشی دو نوع تقسیم‌بندی وجود دارد: الف) مسئولیت کیفری ب) مسئولیت مدنی.

ورزش علی‌رغم فواید و مزایای فراوان به جهت طبیعت خود عوارض و آسیب‌هایی هم دارد. کسی که تمایل و علاقه به انجام یک رشته ورزشی پیدا می‌کند، معمولاً بر اساس مقررات و ضوابط فنی حاکم بر آن ورزش به حرکات ورزشی می‌پردازد. چنانچه تمام مقررات رشته ورزشی خاصی رعایت شود و طرف مقابل صدمه ببیند، آسیب‌زننده قابل تعقیب در دعوی مسئولیت مدنی نیست، مشروط به اینکه مقررات مربوط به آن ورزش نقض نشود، وگرنه نقض آن مقررات، تقصیر محسوب می‌شود و حسب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، شخص دارای مسئولیت مدنی خواهد بود. در دعوی مسئولیت مدنی در حوزه ورزشها «تقصیر»

پایه اکثر دعاوی و شکایات برای دریافت خسارات است، تقصیر در صورتی محقق می شود که شخصی در مقابل دیگری وظیفه ای به عهده داشته باشد و آن را نقض کند، مضافاً برای جبران خسارت ناشی از چنین تقصیری طرف مصدوم باید تقصیر را ثابت کند. چنانچه سابقه فقهی موضوع نیز حکومت نظریه تقصیر را در دعاوی مسئولیت مدنی ورزشی تایید می کند.

منابع

- ۱- آقای نیما، حسین، حقوق ورزشی، تهران، نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۱.
- ۲- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، المغنی، ج ۹، ریاض، دار العالم الکتب، ۱۴۰۶ ه. ق.
- ۳- ابن حمزه طوسی، ابی جعفر محمد بن علی، الوسيله الی نیل الفضیله، شیخ محمد الحسون، مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، چاپ اول، قم، ۱۴۰۸ ه. ق.
- ۴- بجنوردی، محمدحسن، القواعد الفقهیه، ج ۱، قم، اسماعیلیان، ۱۳۷۱ ه. ش.
- ۵- حسینی عاملی، سید محمدجواد، مفتاح الکرامه، جلد ده، چاپ مصر.
- ۶- جعفر لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، ۱۳۷۲ ه. ش.
- ۷- چلبی، البرز، حقوق ورزشی، انتشارات جنگل، جاودانه، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ه. ش.
- ۸- شهید ثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، نجف، جلد ده و مسالک الافهام.
- ۹- شکری، نادر، حقوق ورزشی، بررسی نظم حاکم بر حقوق ورزشی ایران، انتشارات جنگل، جاودانه، چاپ دوم (با اضافات)، ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۱۰- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، (م ۴۶۰) المیسوط فی فقه الإمامیه، محقق / مصحح: سید محمدتقی کشفی، تهران، ناشر: المکتبه.
- ۱۱- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳ ه. ش.
- ۱۲- کاتوزیان، ناصر، خطای ورزشی و مسئولیت ورزشی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۸، شماره ۴۳.
- ۱۳- کاتوزیان، ناصر، مسئولیت مدنی، الزام های خارج از قرارداد، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هشتم، ۱۳۸۶ ه. ش.
- ۱۴- محقق حلّی، ابی القاسم نجم الدین جعفر بن الحسن الحلّی، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، ج ۳، مطبوعه الآداب فی النجف الاشرف، بی تا.
- ۱۵- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، ج ۴۲، نجف، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۴۰۴ ه. ق.